

ISSN 2411-1562

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

STUDIA LINGUISTICA

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 9

Київ
Видавничий дім Дмитра Бураго
2016

**ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРІВ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА
КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ
(ЕТНОФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)**

Звягіна Ганна Олександрівна

канд. філол. наук, ст. викладач

Запорізький державний медичний університет

Розглянуто тексти творів Григора Тютюнника крізь призму лінгвокультурології. Увагу зосереджено на етнофразеологічному аспекті художніх творів письменника. Досліджено етнофразеологізовані сполучення, пов'язані зі звичаями та обрядами, перформативні етнофразеологічні одиниці, прокльони, скарги, побажання, примовки, етикетні формули.

Ключові слова: лінгвокультурологія; етнофразеологія; етнофразеологізовані сполучення; перформативні етнофразеологічні одиниці; етикетні одиниці.

Основним завданням лінгвокультурології є експлікування культурної значимості мовної одиниці шляхом співвіднесення символів зі прототипними сценаріями та кодами культури. Фразеологізми у рамках цієї науки розглядаються як складові елементи фразеологічної картини світу, звертається увага на їх здатність відображати сучасну культурну самосвідомість народу. Вивчення фразеології неможливе без звернення до широкого етнокультурного контексту.

Фразеологічний масив художніх текстів експліковано в наукових роботах Л. Авксентьєва, Н. Бабич, І. Білодіда, В. Білоноженко, М. Богдана, Л. Добржанської, С. Ганжі, І. Гнатюк, Л. Скрипник, Н. Сологуб, В. Ужченка, В. Чабаненка, М. Коломійця, Ю. Прадіда, С. Бибик, А. Супрун, Л. Щербачук, Ю. Кохана, В. Папіш та ін. Лінгвісти переважно зосереджують увагу на структурно-семантичних, функціонально-стилістичних, фразеотворчих, зіставних аспектах дослідження фраземіки художніх творів Т. Шевченка, М. Коцюбинського, М. Стельмаха, О. Вишні, О. Довженка, М. Рильського, О. Гончара, П. Загребельного, І. Чендея та ін.

Особливості мови художніх творів Григора Тютюнника були об'єктом дослідження С. Бибик, Г. Гримич, Н. Гут, І. Захарчук, О. Лихачової, А. Смирновою, Н. Тульчинської, Г. Шевченко. Однак спеціального дослідження етнофразеологічного аспекту новел та повістей Григора Тютюнника немає. Тому, звертаючись до проблеми дослідження фразеологізмів у руслі лінгвокультурологічного напрямку, основне завдання пропонованої роботи вбачаємо у спробі дослідження етнофразеологічних одиниць (ЕФО) у творах письменника та виявлення механізмів поєднання у фразеологічному знакові власне мовної і культурної семантики та авторської специфіки використання таких одиниць.

Як слушно зазначає Л. В Савченко, етнофразеологічні одиниці (ЕФО), генетично пов'язані зі сферою народної духовної культури. У формуванні їх семантики визначальну роль відіграють етнокультурні уявлення й вірування, відомості про обряди, звичаї, ритуали, різні магичні прийоми вербального й акціонального

характеру, що відображені в замовляннях, ворожіннях, прокляттях тощо. Саме тому на позначення фразеологізмів, мотивованих культурним та етнічним елементом, вживаємо термін етнофразеологічна одиниця – особливий різновид семантично неподільних стійких сполучень слів, етнічно й культурно зумовлених ментальних утворень, у структурі яких наявний компонент культури, виражений етнолексемою, або сценарій образу одиниці відображає акціональні дії чи уявлення, притаманні певному етносу, походження яких пов'язане з обрядами, звичаями, ритуалами, повір'ями, замовляннями, міфами [Савченко 2014, 29].

На підставі аналізу поглядів мовознавців на фразеологізм та на основі дослідження цього мовного явища у прозі Гр. Тютюнника інтерпретуємо фразеологічні одиниці як нарізно оформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, що своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземоторчій взаємодії одиниць усіх рівнів мови.

У досліджуваному матеріалі виділяємо етнофразеологізоване сполучення (ЕФС) – одиницю, наділену ознаками відтворюваності та стійкості, у образі якої відображено фрагменти традицій, обрядів, звичаїв, форм дозвілля чи їх назви, що є репрезентантами культури етносу. Такі одиниці широко представлені у творах Гр. Тютюнника, наприклад: «Я вже давно відвик від того, щоб мені *тосі плескали*» (розвага для дітей – плескати в долоні) (25) (***Тут і далі приклади за Тютюнником Гр. Твори у 2-х т.***), «Молода вона в мене ще – от і *заграла журавля...*» (дитяча народна гра журавель) (287).

Один із компонентів у структурі ЕФС частково відображає семантику фразеологізованої одиниці: «Адже вирости з ним, як в одному сімействі з братом, в нестатках і роботі, по лугах пеньки б'ючи, солому посеред ночі в найдужчі віхоли крадучи, пісні вечорами дівчатам співаючи про *неньку, що як обідать сідає, та й ложечки щитає... Одна ложка лишня є... Десь у неї дитя є... Одбилося од роду, як той камінь у воду...*»(236). Використання текстів народних пісень та натяки на їх зміст широко вживані в творах Гр. Тютюнника як письменника, що стилізує свої новели та повісті відповідно до народнорозмовного стилю. Услід за іншими дослідниками особливо кількісною у творах автора вважаємо тематичну групу на позначення найменувань обрядів, звичаїв, ігор, танців.

На позначення етнічно та культурно маркованих стійких сполучень слів зі структурою дії, що формує висловлювання комунікативного наміру (у процесі вимови якого одночасно відбувається дія), у яких відображаються магічні формули клятв, проклять чи етикетних висловлювань, використовуємо терміни перформатив, перформативне речення (лат. *performato* – закінчувати). Поняття було вперше введено англійським лінгвістом Дж. Остіном. Перформативні формули створюють висловлення, вимова якого рівнозначна вчиненню дії, до якої це висловлення відсилає.

Таким чином, Дж. Остін виокремлює асертиви (клятви), бехабітиви чи експресиви (мовленнєві ритуали – подяка, вітання), декларативи (благословляння), директиви (прохання), вердиктиви (засудження), екзерситиви (накази), комісиви (обіцянки) тощо [Остін 1986, 22-130].

Клятви (божби) виконують від першої особи, вони спрямовані на себе чи сакральний предмет або божество. Процедура клятви складається з таких елементів: суб'єкт (сторона, що проголошує текст) і об'єкт (атрибут – священний предмет, яким присягаються; божество, яке закликають у свідки); надприродна сила, від імені якої повинна діяти клятва; текст (зміст) клятви; безпосередньо ритуал клятви; іноді місце, де присягаються. У магічних формулах дієслівні форми вживаються в І особі однини теперішнього часу. *Клятви* представлені такими прикладами: “Маєш гроші в загашнику, а тут прийшли позичати, – божися: “Та немає, чоловіче добрий, і на сіль, *хай мене хрест поб'є!*” (163), “*Та Боже вас сохрани!* – паленіє вона. – Я про таке й думати не думала, як побігла” (272). Семантика цих ПЕФО передається через комісиви – дієслівні форми на позначення обіцянки, традиційно підкріпленої звертанням до Бога як до всевидячої істоти, на яку можна послатися і яка забезпечує виконання клятви. Виголосити клятву означає зв'язати себе відповідальністю за сказані слова. Відповідна перформативна дія реалізується самим мовленнєвим актом.

Експресиви представлені таким чином: “– *Спасибі, дитино, дай тобі Боже діждатися мужа чи брата*” (87); *декларативи*(*побажання*): “Люди приймали з його рук повні чарки, брали гарячі ще пироги, і так з пирогом в одній руці, з чаркою в другій, примовляли: “*Хай же, сину, твоїм татові й мамі земля пухом, а пам'ять нічна*” (212); *директиви*: “Тоді мати кажуть: “Господи, благослови” – і починається...” (67); *вердиктиви*: “Климко зупинився коло старої-престарої бабусі, яка гомоніла до перехожих тихим німічним голоском, але не жалібно, а так, ніби казку вела: – *Прийшла німіч, люди добрі. Оце дивіться на мене та й побачите, яка вона, тая німіч. Кажу земельці: розступися, забори стару...*” (188); *екзерситиви*: “Однак спитати не наважувався, бабуся не воліла навіть згадувати “про таке” на людях, ще й пальцем насварилася: “*Боже тебе борони! Чуй не чуй, бач не бач, а мовчи*” (139); примовки: “*І-і-і... моя ж ти кровиночка безпритульненька, безталанненька... І-і-і... Боже ж мій, Боже, тринадцятеро годочків прожило, а вкусило за двадцять... І-і-і... куди ж ти, господи наш милосердний, дивишся, що не зглянешся...*” (127). Серед розглянутих груп перформативів у творах Григора Тютюнника кількісно переважають експресиви, декларативи, директиви з використанням лексики релігійної тематики (звертання Господь, Бог та інші).

Детальний аналіз явища перформатива подав Ю. Д. Апресян, який стверджує, що перформативне мовлення реалізує функцію близьку до магічної (ритуальної). Автор виділяє 120 перформативів, а серед них виокремлює 15 тематичних груп, називаючи відповідний ілокутивний акт [Апресян 1995, 119-217]. Перформативами можуть бути не тільки дієслова чи зв'язково-іменні аналітичні сполуки, а й фразеологізми. Особливостями комунікативних виявів таких висловлювань є їх стандартизація, фразеологізація й еліптизація. Виходячи з цього, фразеологізовані мікротексти на зразок клятв, проклять, етикетних формул, називаємо перформативні етнофразеологічні одиниці (ПЕФО).

Продуктивну групу становлять етнічно та культурно марковані вербальні мікротексти, оформлені за моделлю проклять у наказовій формі. Прокляття складаються з таких елементів: суб'єкт (сторона, що проголошує текст; об'єкт (сторона, яку проклинають); надприродна сила, від імені якої має діяти прокляття; текст (зміст) прокляття. М. І. Толстой називає такі формули “народною напівфразеологією” як особливі види мікротекстів, які виражають “побажання, прокльони, ритуальні констатації та своєрідні імперативні стимули чи заборони” [Толстой 1995, 25]. М. В. Жуйкова сакральною фразеологією називає “сталі мовні вислови, які у своєму плані змісту відбивають народну віру в надзвичайну дієвість і силу вимовленого слова, що здатне позитивно чи негативно впливати на ситуацію та її учасників” [Жуйкова 2007, 166].

Прокльони наділені специфічною здатністю діяти на людське буття й мають різне спрямування та комунікативне навантаження. Вимовлене в слушний час прокляття базується на магії, що створює реальну ситуацію, названу в імперативному мікротексті. У формулах-побажаннях, наділених негативною конотацією, уживається частка *щоб (хай)*: „Далі – більше. І поворогували. Ні здрастуйте, ні прощайте і взагалі „хай ти пощезнеш!” (271), “А щоб ти була здорова, зануда проклята-окаянна-анахтемська! Альга-льга-льга-а-а... І-і, щоб тобі добра не стало!” (127). Продуктивний дієслівний ряд компонентів передає певні дії суб'єкта, спрямовані на об'єкт засобом покарання, засудження. Семантичне навантаження трансформується через вердикативи та декларативи. Традиційні народні прокльони широко вживані в творах Григора Тютюнника. Пов'язані вони з тим найгіршим, що уявляється народу (смерть, нестатки).

Лайки наділені значно меншим напруженням, ніж прокльони. На відміну від перформативних побажань, вони виражають лише емоційне ставлення мовця до ситуації. Цікаво, що пов'язані вони достатньо часто з хворобами, наприклад: “Коли Юлаві зупинилися, сівав біля них у пилюгу чи на ріллю, закручував перші в своєму житті цигарки й казав байдуже: “Тряся з вами. Стійте. Подивимося, що ми отако заробимо...” (257), “– Ну й грець з ним. Хай несе” (26). На відміну від прокльонів, лайки використано автором у творах достатньо обмежено. Найбільш лайливими уявляються побажання захворіти на лихоманку або розбити паралічем.

У фразеології продуктивну групу становлять формули мовленнєвого етикету. Їх досліджували Т. А. Агапкіна, Л. М. Виноградова, Н. В. Гуйванюк, Л. І. Мацько, А. М. Чепасова, Н. І. Формановська. На думку Ж. З. Мітельської, «мовний етикет – це, насамперед, мовна універсалія, разом із тим відчувається дефіцит наукових праць, присвячених власне лінгвістичній природі одиниць мовленнєвого етикету» [Мітельська 2006, 72]. Етикетні ПЕФО служать способом висловлення різного емоційного та раціонального ставлення мовця до висловлюваної думки: згода / незгода, упевненість / невпевненість, підтвердження / заперечення, здивування, відмова, сумнів, побажання, подяка. На їх позначення вчені використовують такі терміни: інтер'єктивні фразеологізми, інтер'єктивні формули, вигуківі емоційні ідіоми, вигуківі фразеологізми, модально-вигуківі фразеологізми.

Значну кількість таких фразеологізмів складають етикетні формули, функційна природа яких зумовлена потребою регламентувати ситуації спілкування. Мовознавці трактують етикетні одиниці як ситуативні, оскільки вони чітко окреслені в актах соціальної взаємодії, ритуальної та побутової поведінки.

Семантико-синтаксичні валентнісні характеристики дієслівних спонукальних форм і перформативів визначають реченнєву структуру етикетних висловлень. Зміст етикетних формул не зводиться лише до лексичної чи граматичної інформації, а і включає ще й комунікативно-інтенційний зміст [Гнатюк 2008, 189]. У дослідженні спонукальних перформативів, виділяють канонічні перформативи. Перформативні висловлення реалізують канонічну перформативну формулу з займенником я та дієсловом у формі теперішнього часу, за якими іде пропозиційна частина, що вказує на бажаний, передбачуваний чи існуючий стан справ [Крекич 1993, 14-15; Сусов 2009, 94-107].

Таким чином, етикетні формули, висловлення ввічливості часто реалізуються в перформативній функції. Наприклад: “Дим вам з бовдура, крихту на стіл та густий куліш, щоб було спати тепліш!” (10), “Підійди ближче, скажи: “Господи поможи в час добрий” (303). Нерідко усікається саме перформатив, оскільки він у ситуації спілкування стає зрозумілим: “–Здрастуйте, люди добрі, – німечим голосом мовила Мотря до всіх і вклонилася великою, закутушканою чи не десятком хустин головою так, що лише очі було видно” (239). Різноманітні формули ввічливості згідно з народною традицією широко вжито у творах письменника (на зразок наведеного *здрастуйте*). Інколи вітання зазнають трансформації згідно з авторським задумом і поширюються (1 приклад).

Таким чином, ми розглядаємо фразеологізми як тексти, що зберігають культурну інформацію. Фразеологізми як особливі мовні знаки виконують не лишу мовну, а й культурну функції, вони образно передають інформацію про навколишній світ та одночасно транслюють культурні смисли, стереотипні уявлення тощо. Фразеологічна картина світу – це, по суті, когнітивна структура, оскільки процеси когніції тісно пов’язані із соціальними і культурними характеристиками життя народів.

Дослідницький інтерес до вивчення фразеологізмів у художніх творах митців слова свідчить, що фразеологія як матеріал для вдосконалення культури береже кращі зразки індивідуально-авторської письменницької майстерності. Вивчення фразеологічної системи української мови на рівні творів художньої літератури дає змогу з’ясувати активні процеси в різних функціональних умовах, простежити стилістичний потенціал оказіональних трансформацій ФО, осмислити глибинні взаємозв’язки їхньої семантики і прагматики.

Звягіна А.А., канд. філол. наук, ст. препод.

Запорожский государственный медицинский университет

Исследование новелл Григора Тютюнника через призму лингвокультурологии (этнофразеологический аспект)

Рассмотрены тексты новелл Григора Тютюнника через призму лингвокультурологии. Внимание сосредоточено на этнофразеологическом аспекте произведений писателя. Исследованы

етнофразеологизированные сочетания, связанные с обычаями и обрядами, перформативные этнофразеологические единицы, проклятия, жалобы, пожелания, прибаутки, этикетные формулы .

Ключевые слова: лингвокультурология; этнофразеология; этнофразеологизированные сочетания; перформативные этнофразеологические единицы; этикетные единицы.

Zvjagina G.O., Ph.D., senior teacher

State Medical University of Zaporizhzhya

Research of Short Stories by H. Tyutyunnik through the Prism of Linguoculturology (ethnophraseological aspect)

Texts of short stories of Hryhir Tyutyunnik are considered through the prism of linguoculturology. Attention is concentrated on the ethnophraseological aspect of the writer's works. Ethnophraseological units related to the customs and traditions, performative ethnophraseological units related to curses, complaints, wishes, etiquette formulas are investigated.

Key words: linguoculturology; ethnophraseology; ethnophraseological unit; performative ethnophraseological units; etiquette formula.

Література:

1. *Апресян Ю. Д.* Перформативы в грамматике и в словаре / Ю. Д. Апресян // Избранные труды. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1995. – С. 199-217.
2. *Гнатюк Л.* Перформативи у структурі мовленнєвого етикету / Л. Гнатюк // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Вип. 17. – Д., 2008. – С. 189-194.
3. *Жуйкова М. В.* Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : монографія / М. В. Жуйкова. – Луцьк : Вежа, 2007. – 416 с.
4. *Крекич Й.* Побудительные перформативные высказывания / Й. Крекич. – Сегед, 1993. – 241 с.
5. *Мительская Ж. З.* Языковые свойства модальных фразеологизмов – единиц речевого этикета / Ж. З. Мительская // Фразеологизм: семантика и формы : сб. статей, посвящ. юбилею В. А. Лебединской. – Курган, 2001. – С. 69-74.
6. *Остин Дж.* Слово как действие / Дж. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – 1986. – Вып. 17. – С. 22-130.
7. *Савченко Л. В.* Етнолінгвістична реконструкція фразеологізмів української мови : дис. ... д-ра філол. наук. – К., 2014. – 598 с.
8. *Сусов И. П.* Лингвистическая прагматика / И. П. Сусов. – Винница, 2009. – 272 с.
9. *Толстой Н. И.* Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М. : Индрик, 1995. – 512 с.
10. *Тютюнник Гр.* Твори у 2-х т. / Гр. Тютюнник – К. : Молодь, 1984-1985. – Т.1 – 327с., Т.2 – 327 с.

Стаття надійшла до редакції 27.11.2015.